

ФОРМАЛІЗМ ЯК ПОЛІВИМІРНИЙ ДИСКУРС: ВЕКТОРИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена вивченню векторів реалізації формалізму. Наголошено, що поза літературознавством формалізм також виявився у художній та соціальній площині, що дозволяє визначити його як синтетичний теоретично-художньо-соціальний дискурс. Окреслено модель формалізму як систему, створену на підставі пропозицій загальної теорії систем.

Ключові слова: формалізм, синтетичний дискурс, система, вектор реалізації формалізму.

Формалізм як один із найвагоміших для розвитку літературознавства ХХ століття теоретичних дискурсів викликав значний інтерес у дослідників, що втілювалося у багатьох монографіях і статтях, присвячених як окремим аспектам теорії формалізму, так і його загальному розвитку. При цьому спільним для більшості розвідок з теорії та історії формалізму є акцентування на його інкорпорованості до актуальної літератури і культури, «відкритості» щодо зовнішніх впливів і неможливості його виокремлення із сучасного формалізму контексту [22, с. 115; 25, с. 99]. Проте більшість дослідників формалізму розглядають його у суто літературознавчій площині, хоч і наголошують на тому, що формалізм є чимось більшим, ніж *метод* вивчення літератури.

На тлі численних розвідок про формалізм у його літературознавчій іпостасі формалізм «позатеоретичний» привертав порівняно мало уваги (див. розвідки Яна Левченка [10], Ангеліни Разумової [15]). За іронією долі саме стратегію обмеження формалізму сферою літературознавства переслідували його опоненти — передусім з табору марксистського літературознавства, що відбито у статті Льва Троцького, де визнавалася заслуга формалізму у «науковізації» літературознавства — перетворення науки про літературу, а частково і самого мистецтва з «алхімії» на «хімію» [19, с. 130]). Редукцію формалізму провокувала сама назва явища — прізвисько, з яким сперечалися формалісти (найбільш показово — у статті Бориса Ейхенбаума «Теорія формального методу» [7, с. 187]), а згодом — «бренд», елемент канонізації «формального методу», порівняно ранньої для наукової теорії [13, с. 6]. З іншого боку, неадекватна назва «формалізм» «розмиває» феномен, адже цей термін вживається у різних площинах (мистецтвознавчій, юридичній, математичній), до того ж бракує точності і в суто літературознавчому використанні поняття, внаслідок чого виникають окреслення типу «американський формалізм» для позначення «нової критики» [див.: 24, с. 133]. У зв'язку з такою неоднозначністю ми акцентуємо, що у цій статті терміном «формалізм» позначено синтетичний дискурс, який найлегше ідентифікується у російському контексті (хоча він був реалізований і поза межами Росії) і репрезентований діяльністю ОПОЯЗу та Московського лінгвістичного гуртка.

Відповідно, мета запропонованої статті — окреслити парадигми функціонування формалізму. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) схарактеризувати спектр прояву формалізму, ґрунтуючись на дослідженнях, у яких вивчаються прояви формалізму поза літературознавством; 2) узагальнити різні напрями реалізації формалізму; 3) описати формалізм як систему; 4) акцентувати на перевагах формалізму як синтетичного феномена. Узагальнення спектру вияву формалізму та його моделювання ми здійснюватимемо на основі методологічних пропозицій загальної теорії систем та теорії комунікації.

Актуальність запропонованої теми зумовлена потребою поглибити розуміння природи формалізму, розширити знання про спектр його функціональних та географічних проявів. Новизна статті полягає у вивченні формалізму у досі ще не дослідженому аспекті.

На можливість знайдення позалітературознавчих вимірів формалізму вказує низка факторів, серед яких і характер формалістської науковості, що підтверджує його розгляд крізь призму різних наукознавчих концепцій, здійснений Олександром Дмитрієвим і Яном Левченком [6]. Як

вказують дослідники, російський формалізм на тлі інших «формалістичних» європейських методологій мав специфічний соціокультурний статус, зумовлений його спрямованістю на «тотальну реформу знання, в процесі якої парадигма (у смислі, вкладеному у це поняття Томасом Куном. — Т. К.) не просто змінювалася, а створювалася заново» [6]. Застосовуючи іншу наукознавчу теорію, дослідники акцентують, що формалізм пропонував і особливий тип наукової роботи — колективну співпрацю, протиставлену традиційним формам академічної науки. Водночас, характер формалістської науковості був суттєво інший: «Таким чином, формалістська науковість була не стільки сукупністю кодифікованих нормативних методологічних постулатів побудови літературної теорії, скільки соціокультурним набором правил серйозної гри у веселу науку, головними з яких була вірність вихідним принципам іманентного аналізу літературного ряду, ставка на оновлення, продуктивне самопротиріччя і свобода від догм і шаблонів, включаючи власні» [6]. У погляді Дмитрієва і Левченка на формалізм слід особливо акцентувати на соціокультурному тлумаченні феномена, логічним продовженням чого постає пошук інших векторів вияву аналізованого явища.

Отже, можемо припустити, що літературознавчі пошуки формалістів супроводжувала активність і в інших сферах, тісно пов'язана з так званим «формальним методом», тобто з їхніми теоретичними дослідженнями. Найбільш яскравий прояв позалітературознавчої активності формалістів — їхня літературна творчість, яку не можна розглядати лише як віддзеркалення наукової теорії формалізму, її так би мовити «практичне застосування». Як відзначає Ангеліна Разумова у статті з промовистою назвою «Шлях формалістів до художньої прози», формалісти не лише давали поради для творення «літературних речей», але й самі прагнули їх створювати [15]. Ба більше, стверджує дослідниця, «не так вже й зрозуміло, що переважало у їхніх рецептах і прогнозах — пафос науковців, що прагнуть втілити в життя свої погляди, свої ідеї, чи пафос письменників, які теоретично «мотивують» свою творчість» [15]. Зв'язок між творчістю та теорією формалістів не був однозначним (теорія не слугувала обґрунтуванням творчості, а творчість не була спрямована на ілюстрування теорії), що підтверджує їх взаємопроникнення, використання у художніх та літературознавчих текстах тих самих прийомів, а також прагнення створення синтетичного жанру — філологічного роману [15].

Неоднозначним постає і зв'язок формалістів з тогочасною літературою: найчастіше дослідники вказують на співпрацю формалістів із футуристами і серапіонівцями, акцентуючи також на «двосторонньому» характері їхніх взаємин. Так, Віктор Ерліх стверджує, що вплив футуризму на виникнення формалізму можна охарактеризувати як сходження двох паралельних ліній: «<...> якщо поетам було потрібне сприяння спеціалістів у галузі літературної теорії, ці останні шукали у злитті з літературним авангардом вихід з тупика, у якому на той момент опинилося академічне літературознавство» [23, с. 50]. Подібно й у творчих пошуках групи прозаїків «Серапіонові брати» спостерігають наслідки взаємодії з формалізмом, яка не мала характеру «стимул-реакція» [див.: 9; 20]. Таким чином, літературознавча активність формалізму може бути доповнена щонайменше ще одним виміром — художнім, що не може розглядатися як похідний від літературознавчого.

Активність формалістів не обмежувалася лише «продукуванням текстів», але була спрямована і на винайдення механізмів їх поширення, що дозволяє розглядати формалізм у соціальній площині. Підтвердженням висловленої тези можуть бути спроба підготовки покоління «младоформалістів» (хоча вона і не була вдалою) [11], співпраця з серапіонівцями, а також потенціал прикладного застосування формалістських теоретичних конструкцій — у сфері літературної еволюції [5], а також в аспекті організації «письменницького побуту» [3].

Соціальна активність формалізму має ще один вимір — біографічний, як доводить Левченко у монографії «Інша наука: Російські формалісти у пошуках біографії» [10]. Дослідник прослідковує у діяльності опоязівців спрямованість на «історичне самовизначення»: «Під історичним самовизначенням формалістів розуміється обраний кожним із них спосіб поміщення себе до історії і з необхідністю — до тієї чи іншої наративної інстанції» [10, с. 10]. Звичайно, теоретичний вимір становитиме «центр тяжіння» формалізму, проте спектр використання теорії, її «перефразування» («иносказание теории»: роман у функції трактату (Віктор Шкловський), автобіографія як метатеоретичний екскурс (Борис Ейхенбаум) [10, с. 10]) в інших сферах будуть доводити поліфункціональність формалізму, у межах якого тексти виконують невласливі їм

завдання: Я. Левченко говорить про «перетворення статей Тинянова на інструменти гурткової комунікації, монографій Ейхенбаума — на “людський документ” і власне Шкловського — на персонажа художньої літератури» [10, с. 10].

Таким чином, соціальний вимір реалізації формалізму демонструє «виплескування» теорії поза межі науки, її переформатування в інших сферах, що вимагало адекватних шляхів для трансляції ідей — відповідного середовища і комунікативних каналів, виходячи з теорії комунікації. Лише завдяки розумінню формалізму у такому ключі можна пояснити масштабний наступ на нього марксистської критики, який був би недоцільним у випадку суто наукової спрямованості формалізму: «Отже, і російський формалізм, і Празький лінгвістичний гурток відігравали значну роль у культурі і були активними учасниками будівництва нових суспільств, що виникли після Жовтневої революції та Першої світової війни. Відношення до політичної влади, навіть у випадку з формалістами, чії спроби знайти прийнятний *modus vivendi* зрештою зазнали поразки, повинно бути оцінене по-новому, з точки зору активної участі формалістів у культурній програмі двох щойно утворених держав» [18]. Непрямим підтвердженням конкурентності формалізму щодо радянського *проекту культури* є тісний зв'язок першого з авангардом, адже, як стверджує Борис Гройс, «поворот до соціалістичного реалізму до того ж був частиною єдиного розвитку європейського авангарду в ті роки» [4, с. 27].

Отже, наведені вище спостереження дослідників свідчать про наявність щонайменше трьох векторів реалізації формалізму — *наукового, художнього і соціального* (вживаємо саме окреслення «науковий» і «художній», адже зацікавлення формалістів виходили за межі теорії літератури і виявлялися також у царині соціології літератури; подібно формалісти працювали не лише у художній літературі, але й у кіно, що виправдовує називання вектору реалізації явища художнім). Подібна тривекторність проявів дає підстави для висунення пропозиції розглядати формалізм як синтетичний *теоретично-художньо-соціальний дискурс*, що потребує пошуку альтернативних методів дослідження, оскільки у площині традиційної теорії літератури охопити усі його прояви неможливо.

Для того, щоб подати формалізм як синтетичний дискурс і осмислити взаємозв'язок усіх його елементів, необхідно застосовувати методологію, орієнтовану на опис феноменів такого роду. Подібні завдання перед собою ставить загальна теорія систем, використання якої може бути корисне для ідентифікації формалізму у певному контексті та для простеження загальної конфігурації феномена. Звернення до загальної теорії систем і теорії комунікації [2; 21; 14] уможливило опис формалізму як системи, у структурі якої наявні такі складники: 1) соціальний та інформаційний компоненти (до останнього зараховують науковий та художній вектори реалізації системи); 2) зв'язок між компонентами та їх узгоджене функціонування забезпечують принципи діяльності системи (засади альтернативності, відносності, інструментальності), що формують закон її композиції. Окреслена структура репрезентує ідеалізовану модель формалізму, абстраговану від спостережень за трьома його національними версіями — російською, українською і польською, кожна з яких має власну специфіку побудови і функціонування. Звичайно, наведений опис системи формалізму не дозволяє сформулювати про неї достатньо повне уявлення, проте у межах цієї статті повніший опис формалізму як системи неможливий. Водночас, навіть стисло окреслена модель дозволяє спрогнозувати переваги, які надає такий підхід для дослідження формалізму.

Якщо російська версія формалізму достатньо вивчена, то інші національні його реалізації набагато менше досліджені: найгрунтовнішою розвідкою з українського формалізму є підготований Світланою Матвієнко збірник статей [12], а польський формалізм комплексно вивчається в єдиній монографії Анджея Карча [26]. Звісно, на тлі розвиненої російської версії формалізм український і польський виглядають значно менш вагомими та цікавими для дослідників, проте, виходячи за межі сприйняття формалізму лише як літературознавчого напряму і розглядаючи його як синтетичний дискурс або як систему, усвідомлюємо, що українська і польська реалізації формалізму не менш цікаві і, що важливіше, — не менш функціонально повні, ніж російська.

Підхід до формалізму як до системи, компоненти якої будуть ідентифікуватися за критеріями участі у досягненні системою мети та відповідності засадам функціонування єдності, уможливило розгляд ваплітанського і футуристського культуртрегерства, неокласицистичного

комунікативного синтетизму у зв'язку з діяльністю системи формалізму, тоді як суто літературознавче бачення формалізму дозволяє побачити лише рефлексі російського теоретичного досвіду у теоретичних пошуках Михайля Семенка (концепція фактури й ідеології [16; 17]) чи неокласиків [1; 8]. Український формалізм з такої перспективи постає системою, у якій художній компонент перебирав на себе частину навантаження наукового (найбільш показовий приклад — поетична і прозова творчість Майка Йогансена у єдності з його розвідками з теорії віршування і оповідання, а також прозова творчість Миколи Хвильового, у якій також простежується інтенція, спрямована на конструювання літературного дискурсу), оскільки останній не міг повноцінно реалізуватися у ситуації тоталітарного тиску на культуру та й з огляду на уже наявний негативний досвід формалізму в Росії. Водночас ідентифікація українського формалізму як системи сприяє усвідомленню його не як рефлексу російської версії в українському контексті, а як самостійної функціональної єдності, структурно сполученої з російським формалізмом, але незалежної від нього.

Таким чином, хоча формалізм зазвичай розглядають лише у літературознавчому вияві, у його функціонуванні простежуються додаткові вектори реалізації, врахування яких дозволяє ідентифікувати формалізм як синтетичний науково-художньо-соціальний дискурс, а у разі звернення до загальної теорії систем та теорії комунікації — як систему. Подібний розгляд формалізму сприятиме не лише глибшому осмисленню цього явища, але й розширенню уявлень про спектр його національних проявів, зокрема, уможливить вивчення українського формалізму як самостійного та функціонально повного.

Список використаної літератури:

1. Агеева В. П. Формалізм у концепціях київських неокласиків [Електронний ресурс] / Віра Павлівна Агеева // Наукові записки НАУКМА. Філологічні науки. — 2005. — Т. 48. — С. 3–10. — Режим доступу до джерела: http://www/library/ukma/kyiv/ua/e-lib/NZ/NZV48_2005_philol/101_ageyeva_vp.pdf.
2. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем [Електронний ресурс] // Очерки по физиологии функциональных систем / Петр Кузьмич Анохин. — М.: Медицина, 1975. — С. 17–59.
3. Бондар-Терещенко І. Чи є життя на Марксі, або Хроніка «червоного» формалізму [Електронний ресурс] / Ігор Бондар-Терещенко // Інфопорн. — 19.11.2008. — Режим доступу до джерела: <http://infoporn.org.ua/2008/11/19/chi-e-zhittya-na-marksi-abo-hronika-%E2%80%9Cchervonogo%E2%80%9D-formalizmu/>
4. Гройс Б. Gesamtkunstwerk Сталин // Искусство утопии: статьи / Борис Гройс. — М.: Ad Marginem, 2003. — С. 19–148.
5. Гудков Л. Д. Социальные механизмы динамики литературной культуры / Л. Д. Гудков // Тыняновский сборник. Четвертые тыняновские чтения / [отв. ред. М. О. Чудакова]. — Рига, 1990. — С. 120–131.
6. Дмитриев А. Наука как прием: еще раз о методологическом наследии русского формализма [Електронний ресурс] / Александр Дмитриев, Ян Левченко // Новое литературное обозрение. — 2001. — № 50. — С. 195–245. — Режим доступу до джерела: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/50/dmitr.html>.
7. Ейхенбаум Б. М. Теория «формального метода» / Борис Михайлович Ейхенбаум // Червоний шлях. — 1926. — № 7–8. — С. 182–207.
8. Котенко Н. Рецепція формалістичних ідей у колі київських неокласиків / Наталія Котенко // Слово і час. — 2006. — № 11. — С. 58–69.
9. Котова М. А. Михаил Зощенко и формализм: к постановке проблемы [Електронний ресурс] / М. А. Котова // XX век и русская литература. Alba Regina Philologiae. — М.: Изд-во РГГУ, 2002. — С. 158–169. — Режим доступу до джерела: http://www.sovlit.ru/articles/mmz_rf.html.
10. Левченко Я. Другая наука: Русские формалисты в поисках биографии / Ян Левченко. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — 304 с.
11. Левченко Я. Школа, которой не было / Я. Левченко // «Младоформалисты»: Русская проза: [сб. статей]. — СПб.: Петрополис, 2007. — С. 245–254.
12. Матвієнко С. Дискурс формалізму: український контекст. — Дискурс формалізму: український контекст (Соло триває... нові голоси. Лекція на пошану С. Павличко) / Світлана Матвієнко: [зб. статей]. — Львів: Літопис, 2004. — С. 9–44.
13. Медведев П. Н. Ученый сальеризм (О формальном (морфологическом) методе) / Павел Николаевич Медведев // Бахтин М. М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка: [статьи / сост. И. В. Пешкова]. — М.: Лабиринт, 2000. — С. 6–17.

14. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук; Ваклер, 2001. — 656 с.
15. Разумова А. Путь формалистов к художественной прозе [Электронный ресурс] / Ангеліна Разумова // Вопросы литературы. — 2004. — № 3. — С. 131–150. — Режим доступа до журналу: <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/3/raz6.html>
16. Семенко М. До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті / Михайль Семенко // Червоний шлях. — № 11–12. — С. 169–201.
17. Семенко М. Мистецтво як культ / М. Семенко // Червоний шлях. — 1924. — № 3. — С. 222–229.
18. Тиханов Г. Заметки о диспуте формалистов и марксистов 1927 года [Электронный ресурс] / Галин Тиханов // Новое литературное обозрение. — 2001. — № 50. — С. 279–286. — Режим доступа до журналу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/50/tihan-pr.html>
19. Троицкий Л. Д. Формальная школа поэзии и марксизм // Литература и революция / Л. Троицкий. — М.: Политиздат, 1991. — С. 130–145.
20. Тынянов Ю. Н. «Серпионовы братья». Альманах I // Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тынянов. — М.: Наука, 1977. — С. 132–135.
21. Урманцев Ю. А. Начала общей теории систем / Ю. А. Урманцев // Системный анализ и научное знание: [сб. статей]. — М.: Наука, 1978. — С. 7–71.
22. Энгельгардт Б. М. Формальный метод в истории литературы // Энгельгардт Б. М. Избранные труды / Б. М. Энгельгардт / [под ред. А. Б. Муратова]. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1995. — С. 27–115.
23. Эрлих В. Русский формализм: история и теория / Виктор Эрлих; [пер. с англ. А. В. Глебовской]. — СПб.: Академический проект, 1996. — 352 с.
24. Burzyńska A. Teorie literatury XX wieku: podręcznik / Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski. — Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy «Znak», 2006. — 602 s.
25. Hansen-Löve A. A. «Бытология» между фактами и функциями / Aage A. Hansen-Löve // Revue des études slaves. — 1985. — Tome 57, fascicule 7. — P. 91–103.
26. Karcz A. The Polish Formalist School and Russian Formalism / Andrzej Karcz. — Rochester, NY: University of Rochester Press; Kraków: Jagiellonian University Press, 2002. — 204 p.

Formalism as a Multidimensional Discourse: Vectors of Implementation

The article examines the vectors of implementation of Formalism. It is noted that Formalism also had artistic and social dimensions. This observation allows to define Formalism as a synthetic theoretical-artistic-social discourse. The model of Formalism is described as a system created on the basis of the general systems theory.

Key words: Formalism, synthetic discourse, system, vectors of implementation of Formalism.

УДК 82.0–31

Марія Юсипенко (Миколаїв)

МІНІ-РОМАН ЯК СУЧАСНИЙ ПРОЗОВИЙ ЖАНР: ДО ПРОБЛЕМИ ЖАНРОУТВОРЕННЯ

У статті репрезентовано огляд основних точок зору щодо жанротвірних чинників, властивих міні-роману як сучасному літературному явищу. Також розглянуто питання про дефінітивні розбіжності у визначенні цього жанру. Особливу увагу приділено техніці «негативного тексту», який, на думку автора статті, є базовим елементом побудови композиційно-змістового полотна твору.

Ключові слова: роман, міні-роман, мікророман, техніка «негативного тексту», евокативність, обсяг літературного твору, релевантність письма.

Проблема традиційної в'ялої сюжетності літератури XIX століття почала турбувати письменників ще на початку XX століття, про що згадується у маніфесті Лева Лунца «Чому ми Серапіонові брати?», автор якого закликає до «більшої динамічності сюжету» та «добре організованої прози» [3]. Вельми прикметно, що вже у 1972 році Ліонель Тріллінг поділяє